

ВИКЛИКИ ХХ СТ.

Наталія Мисак

Митрополит Андрей Шептицький про роль української інтелігенції в націотворчих процесах у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Nataliia Mysak

Metropolitan Andrey Sheptytsky about the role of ukrainian intellectuals in nation formation processes in Galicia at the end of 19th and the beginning of the 20th century

The views of the UGKC priest Andrey Sheptytsky regarding the role of Ukrainian secular and spiritual intellectuals in the process of formation the Ukrainian nation on the basis of his pastorals and other works have been analyzed. The focus has been made on the primary targets that have to be achieved by the intellectuals in the economical, political and social areas in order to increase the level of national consciousness of the Ukrainian people.

Keywords: Andrey Sheptytsky, pastorals, priest, intellectuals, Galicia

На основі пастирських послань та інших праць Митрополита УГКЦ Андрея Шептицького проаналізовано його погляди на роль української світської і духовної інтелігенції у процесах формування української нації. Акцентовано увагу на баченні Митрополитом першочергових завдань, що стоять перед інтелігенцією у економічній, політичній та соціальній сферах для підвищення рівня національної свідомості українців.

Ключові слова: Андрей Шептицький, пастирські послання, священник, інтелігенція, Галичина

Постать Андрея Шептицького епохальна не лише в історії української церкви, а й Галичини, усього українського народу. Він один із перших церковних ієрархів, який був щирим борцем за національні інтереси українського народу. Борцем не лише на папері, а й у практичній діяльності. Свої ідеї, гасла і переконання він цілеспрямовано втілював у життя. В нових соціальних і політичних умовах митрополит по-новому підійшов до трактування ролі різних соціальних груп і церкви у боротьбі народу за свої політичні й культурні права у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Особистості А. Шептицького, внеску митрополита у галицьке життя, ролі в історії церкви, в економічних, політичних та культурних зрушеннях українців у Галичині присвячено чимало наукових досліджень¹. Однак такий важливий аспект його писемної спадщини, як роль інтелектуальної еліти у становленні української нації і надалі залишається малодослідженим. Цієї проблеми побіжно торкалися О.Волинець², Т.Біленко³, Т.Остафіїв⁴, А.Пашук⁵.

Мета дослідження – проаналізувати погляди А. Шептицького на роль інтелігенції як провідної соціальної верстви в процесі формування української нації, її недоліки та основні завдання у боротьбі українців за свої економічні, політичні і соціальні права в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Митрополит А. Шептицький залишив чималий писемний доробок, який чітко окреслює його соціальну позицію, розуміння основних проблем і першочергових завдань українців у боротьбі за реалізацію своїх національних прав. Особливої уваги заслуговує трактування ролі у цих процесах української інтелігенції, яка як соціальна верства наприкінці ХІХ ст. лише формувалась.

А. Шептицький високо оцінює роль інтелектуальної еліти в житті будь-якого народу, зокрема й українського. Для нього представники інтелігенції завдяки своєму вищому науковому і культурному рівню, є «природними просвітителами»⁶, «хвалою, і силою народу»⁷. Тому, зрозуміло, що без інтелігенції жодний культурний, економічний чи політичний поступ народу, його еволюція в нову етнічну спільноту – націю – неможливі.

Характеризуючи українську історію, А. Шептицький приходять до висновку: саме бездержавність і територіальна роздробленість є причиною того, що національне відродження галицьких українців «... має той характер повільного пробуджування мас». А здобутки українського народу – збереження етнічної цілісності, культурної і релігійної самобутності, мови – це результат його патріотизму. Водночас А. Шептицький підкреслює своєрідність патріотизму галицьких українців, а саме – його народницький характер: «В руськім патріотизмі галичан мало поняття державности, династичности, мало історичних традицій, але зате на цілій лінії вибитне, характеристичне, елементарне стремління: в Народ. Всі маємо то понятте, що люд – се наша сила; що праця для него – се наша задача; що его добро – се наша будучність»⁸. Разом з тим він зауважує, що патріотизм галицьких українців «молодечий і сильний», він проявляється набагато більшою мірою, ніж у інших народів, «тих, що вже неначе пережилися працею і борбою віків»⁹. Такий патріотизм – запорука подальших

успіхів у боротьбі українського народу за свої права, у його подальшому згуртуванні.

Необхідно підкреслити, що поняття українського патріотизму у А. Шептицького нерозривно пов'язане з любов'ю до вітчизни і людини, до ближнього. Любов для А. Шептицького – це самовіддана, жертвна праця на благо кожної людини і народу. Справжній патріот не той, хто багато говорить, чи декларує свої наміри, а той, хто «... на своїм становиську, сповняючи совісно свій обов'язок, працює для добра народа»¹⁰. І цю ідею митрополит цілеспрямовано втілював у життя. Відкидаючи звинувачення поляків в українському націоналізмі, він чітко окреслив свою життєву позицію: «Правдивий патріотизм не є нічим іншим у своїй суті, як правдивою любов'ю до ближнього. І я став таким чином українським патріотом. Уся моя праця, яка зродилась з цієї любові, мала завжди на меті добро матеріальне, з огляду на велику вбогість нашої Церкви і нашого народу. Я зробив усе це, що міг, щоб зарадити. Відтак це було добро морального порядку. Розходилося про піднесення християнської науки народу, надприродне життя, християнське життя в родині і т.п. Я старався обійняти всі потреби нашого народу, хоча б частково»¹¹. Патріотизм для нього – це невід'ємна риса, яку потрібно формувати в української інтелігенції¹².

А. Шептицький розумів, що вирішальна роль у процесах українського державо- і націєтворення належить інтелігенції. Всі здобутки народу протягом ХІХ ст. – це заслуга нечисленної інтелектуальної еліти, переважну більшість якої становило парафіяльне духовенство: «... если наш нарід в тисячелітній недолі й долі не стратив своєї мови, культури, если дїждався світлої епохи відродження, если має поважні, Богу дякувати, заслуги інтелігенції, [...] то немалу в тім заслугу мають ті руські сільські священики...»¹³.

Важливим кроком у національному відродженні народу А. Шептицький вважав формування національної інтелектуальної еліти. Саме на неї він покладав завдання політичного, економічного і культурного провуду народу у боротьбі за свої права, за створення Української держави. Адже інтелігенція – фахові інженери, економісти, юристи, вчителі, літератори, музиканти, художники тощо – є своєрідним обличчям нації, своїми досягненнями репрезентує її на міжнародній арені. З цього приводу А. Шептицький підкреслював: «А нам для становлення нашої місії потреба доконче спеціялістів, котрі би ціле житте посвітили на витривалу працю все в однім напрямі. Нам потреба людей, котрі би, не роздроблюючи своїх сил і спосібностей на много, на всі предмети, але, скупляючи їх в одній спеціяльності, конечно дійшли до того, щоб бути єдиними найбільшими знатоками даного предмета на цілий світ»¹⁴.

А. Шептицький чітко поділяє інтелігенцію на світську і духовну, одночасно наголошуючи на її різному характері, умовах формування, культурному і освітньому рівні, інтересах, завданнях, а також впливі на народ.

Важливим для нього є питання про першість у відносинах між двома групами інтелігенції в суспільно-політичному житті. У пастирському посланні до духовенства «Наша програма» митрополит з жалем констатує: «Небагато ще літ тому назад мало наше духовенство у нашому суспільстві перший, рішаючий голос. А весь майже народ йшов за цим голосом без спротиву. [...] Та нині змінилися часи... [...] Часи, коли руську інтелігенцію репрезентували самі лишень священники, минули безповоротно!»¹⁵. Стрімкий розвиток освіти і науки, лібералізація політичного життя кардинально змінили соціальну структуру суспільства. З другої половини XIX ст. стрімко формується і чисельно збільшується світська інтелігенція, яка поступово перебирає на себе керівництво політичним, економічним і культурним життям народу. Але це не викликає жодного роздратування у А. Шептицького. Він розуміє, що нові обставини вимагають чіткого розподілу компетенцій світської інтелігенції й духовенства: «Справ, які взяла у свої руки світська інтелігенція, ми єї не відбираємо! Бо й не хочемо відбирати! [...] Навпаки, ми тішимося, що можемо тую працю, яка безпосередньо до нас не належить, вложити у відповідні руки»¹⁶. Разом з тим наголошує на лідерстві, більшій вагомості, пріоритетності роботи парафіяльних священників, які відповідальні за суспільно важливіші сфери: віру і мораль. У низці послань А. Шептицький чітко обстоює тезу про перевагу духовної влади над світською, мотивуючи це тим, що, по-перше, чисельність священників значно перевищує кількість світської інтелігенції: «Рішаючий вплив на публічні справи Нам, священникам, належить, хочай би лише для того, що єсьмо так переважаючою більшістю руської інтелігенції»¹⁷. По-друге, вплив духовенства, церкви загалом, на свідомість громадянина набагато більша за будь-яку світську інституцію¹⁸.

А. Шептицький епізодично торкається і питання чисельності духовної інтелігенції, наводячи дані про понад 2300 священників у Галичині¹⁹. Однак ці цифри дещо применшені. Австрійська урядова статистика подає зовсім інші дані – станом на 1896 р. в краї налічувалося 4478 греко-католицьких священників²⁰. Однак твердження митрополита про чисельну перевагу духовенства над світською інтелігенцією цілком вірне. Порівняльний аналіз кількісного складу цих двох соціальних груп свідчить, що в Галичині станом на 1900 р. із загальної чисельності інтелігенції приблизно у 8 тис. чол. не більше 3 тис. становила світська інтелігенція, решту 5 тис. – священники²¹.

У своїх пастирських посланнях митрополит критикує вади сучасної йому інтелігенції. Характеризуючи світську еліту, А. Шептицький наголошує на її культурному дистанціюванні від народу. Критикує сліпе копіювання норм, зразків і популярність в інтелектуальному середовищі інтернаціональної європейської культури, намагання нав'язати її селянству. У виступі на відкритті Національного музею у Львові 13 грудня 1913 р. А. Шептицький підкреслив нерозривний зв'язок української культури з історичним минулим народу, його звичаями і традиціями: «Поступ національної культури тільки тоді тривкий, коли він є висловом народної душі, розцвітом дрімучих у народі культурних сил»²². Другою вадою світської інтелігенції митрополит називає поширення в її середовищі соціалістичних та атеїстичних поглядів. Дієвими механізмами боротьби з такими негативними явищами А. Шептицький вважає просвіту серед народу і роботу з самою світською інтелігенцією по наверненню її на християнські позиції²³. Ще одним недоліком називає постійні випадки проти духовенства. А. Шептицький наголошує, що критикуючи на сторінках преси діяльність окремих священників і церкви загалом, деякі представники світської інтелігенції тим самим підривають довіру народу до душпастирів, до релігії, перешкоджаючи консолідації українців у боротьбі за свої права.

Особливо гостро він викриває вади духовенства. Митрополит зазначає, що головною перепоною на шляху спільної згуртованої праці на благо народу, є дріб'язкові особисті інтереси, які часто затьмарюють священників, спонукають їх до наклепу, боротьби як один проти одного з політичних чи інших міркувань, так і проти представників світської інтелігенції²⁴. Слід зауважити, що випадки такого протистояння, особливо на селі, між священниками і чи не єдиними представниками світської інтелектуальної еліти – учителями були непоодинокими. Головна причина подібних конфліктів – боротьба за вплив на свідомість селян²⁵.

Іншою вадою духовенства А. Шептицький називає дистанціювання від народу, від парафіян, їхніх проблем і способу життя, перетворення пастирської місії на просте заробляння статків. Він порівнює священника, що «в праці захланний на гроші, котрий працю робить зависимо від датків», із купцем, який торгує святими реліквіями²⁶.

Однією з найбільших хиб духовенства А. Шептицький вважає неспроможність відокремити політичне життя від духовного, часте їх дублювання, в результаті чого церква перетворюється на арену політичної боротьби, передвиборчої і партійної пропаганди. А це значно шкодить авторитету церкви. Тому А. Шептицький чітко розмежує обов'язки душпастиря і громадянина: «Священик не може бути політиком в церкві, не сміє політики мішати до

проповіді ані до жадних відносин его jako душпастиря з вірними»²⁷. Він критикує тих, «котрі суть більше політиками, чим священиками», називає їх «вовками в овечій шкурі», а їхню діяльність вважає шкідливою для народу²⁸. Одночасно митрополит зауважує, що поза церквою парох може і повинен, як громадянин, цікавитись політикою, мати які завгодно політичні переконання, лиш би вони не суперечили християнській ідеології. Мало того, за межами храму священик має бути ініціатором і провідником у світських і громадських справах. Цю думку свого часу високо оцінив І. Франко як «дуже розумну і людяну»²⁹.

А. Шептицький усвідомлює всю масштабність і складність завдань, які стоять перед українською інтелігенцією: «Нема одної галузі культурного й економічного життя в нашім народі, в котрім ми зробили би хоч соту часть того, чого потреба. Сто разів більше, як у кожного іншого народу, треба нам іще думати о становленню самих підвалин нашої хати...»³⁰. Разом з тим формулює першочергові цілі перед інтелігенцією – і світською, і духовною – солідарність і згуртованість, спільна праця заради загального добробуту. Тезою про солідарність пройнята низка послань, у яких А. Шептицький вказує священикам на необхідність єднатися, бо «... брак солідарности шкодить вірним, гіршить їх»³¹. Митрополит також закликає світську інтелігенцію спільно працювати з духовенством заради добра і благополуччя народу³².

У своїх пастирських посланнях А. Шептицький окреслив три основні напрямки діяльності інтелігенції у суспільному житті для консолідації українського народу у боротьбі за його права: 1) просвіта різних соціальних верств, розвиток української школи (насамперед середньої і вищої), науки, культури; 2) піднесення економічної свідомості населення, особливо селянства; 3) сприяння формуванню політичної свідомості українців.

Вважаючи підвищення освітнього рівня населення головною умовою добробуту народу, А. Шептицький розумів цей напрям як першочерговий у діяльності світської інтелігенції й духовенства. У низці своїх послань, звертаючись до священиків, митрополит закликав їх усіляко сприяти просвіті селян: «Закладайте, браття мої, по селах читальні, захоронки для дітей, дбайте о се, щоби діти ходили до школи»³³. Водночас підкреслював, що просвіта має опиратись на принципи віри і християнської моралі. Тільки тоді вона принесе людині користь, а не буде перешкодою у її духовному розвитку³⁴. У пастирському посланні до духовенства «О достоїнстві і обов'язках священства» А. Шептицький ще раз наголосив, що «Не може бути в селі читальні, до провадження котрої священик не приложив би свого труду...»³⁵. Адже перед духовенством стояло важливе завдання: запобігти усіляким культурним і, насамперед, політичним впливам на народ.

Щоб підвищувати освітній рівень населення, священники мали дбати про власну самоосвіту, розширювати свій кругозір. Парох, на думку А. Шептицького, повинен бути компетентним в актуальних суспільних питаннях, щоб їх суть правильно донести до народу. Тому одним із завдань священника митрополит вважав організацію проповідей на соціальну тематику³⁶. Мало того, А. Шептицький закликає душпастирів долучатись до наукових студій, бо саме науку вважає рушійною силою прогресу³⁷. Цю думку підтверджують слова з промови митрополита в австрійському парламенті про необхідність заснування українського університету у Львові: «... фонди, віддані на піднесення культурного життя й науки, є, точно говорячи, не видатками, а радше інвестиціями, які приносять велику користь»³⁸.

Розвиток національної освіти А. Шептицький вважав одним із пріоритетних завдань інтелігенції і, як її представник, втілював цю ідею у практичній площині³⁹. Для нього освіта й наука – важлива передумова формування національної інтелігенції як провідної суспільної верстви, на яку покладатиметься вирішальна роль у становленні української політичної нації. Ще очолюючи Станіславівську єпархію, у своєму «Пастирському посланні до вірних» А. Шептицький писав: «Однак до багатства суспільність не дійде без правдивої просвіти і без неї легко то, що має, втрапить. Для того то справедливо люди цінять собі науку і просвіту. Бо наука для висших верств суспільності є силою в не однім вигляді більшою, чим багатства. Нарід, котрий має учених, здобуває собі у інших признання і честь, і люди з ним рахуватися мусять»⁴⁰.

А. Шептицький високо оцінював і роль вчителів, на яких покладалось першочергове завдання у просвіті народу, у вихованні молодого покоління. Він вважав, що вчитель не повинен бути пасивним і байдужим. Всі моральні якості, які педагог намагається прищепити і розвинути у своїх учнях, мають бути притаманні і йому самому. Вчитель є прикладом для наслідування: «... давайте добрий примір молодіжці своїм власним поступованнем. Примір, чи злий, чи добрий, – се також научанне, а научанне без порівняння вимовніше, чим слова»⁴¹. Характеризуючи завдання педагогів, митрополит наголошував, що вони повинні давати своїм учням практичні знання, необхідні у повсякденному житті, знання, які допоможуть покращити свій економічний добробут і з користю працювати на благо народу. Він усвідомлював, що економічна самостійність як окремої людини, так і всього народу є запорукою політичної стабільності, і, врешті-решт, незалежності. Тому вважав одним із першочергових завдань школи – економічне виховання молоді. Ще будучи єпископом, у 1899 р. своєму посланні до вірних А. Шептицький звертався до вчителів із закликом: «Давайте молодіжці таку просвіту, котра би їх на-

учила не лиш теорії, але також практики життя. Учть їх жити. Звертайте їх бажання і охоту до того, що є підставою богатства і сили народної. Нехай вже молоді діти учаться любити свою землю, нехай учаться діти при ній працювати, нехай будучі покоління візьмуть в свої руки торгівлю і промисл, бо слабою завсіди є суспільність, що свого промислу не має...»⁴². Разом з тим митрополит усвідомлював, що новий суспільний устрій, зокрема перехід від станової до соціально-професійної стратифікаційної системи суспільства, в умовах якої одним з основних каналів вертикальних соціальних переміщень стає освіта, висуває нові вимоги до громадян. Ідеалом модерного суспільства стає людина активна, цілеспрямована, дієва, самостійна, що покладається лише на власні можливості. Тому й ставив перед педагогами завдання: «Виробляйте в молодіжці самостійність, індивідуальність, учть їх на себе більше числити, ніж на других, не оглядатися на поміч правительства і краю, але власною ініціативою дороблятися самостійного биту»⁴³.

Одним із важливих завдань інтелігенції в освітній сфері А. Шептицький вважав боротьбу за створення українського університету у Львові, який мав стати найбільшим і найважливішим центром культурного і національного життя українців⁴⁴. Для вирішення цього питання сам докладав чимало зусиль.

Другий напрям роботи української інтелігенції – покращення економічного добробуту населення. Про надзвичайно велику увагу А. Шептицького до цього питання свідчить факт створення ним соціально-економічної доктрини, так зв. економічного персоналізму⁴⁵. Економічний добробут народу він вважав підвалиною Української держави, без нього «навіть найсвітліше політичне положення завжди буде безосновне і безхосенне»⁴⁶. Економічна стабільність не може існувати без приватної власності, яку А.Шептицький вважає природним правом людини. Критикуючи намагання соціалістів ліквідувати приватну власність, митрополит ставить риторичне запитання: «На що ж працювати і трудитися, коли та праця не приносить жодного індивідуального хісна?»⁴⁷. З огляду на це, він вважає важливим завданням інтелігенції формування економічної свідомості, економічної культури населення, а також підтримка його економічної діяльності. У своїх посланнях А. Шептицький неодноразово закликає духовенство сприяти економічній активності селян – допомагати їм створювати різного роду кооперативи, крамниці, шпихліри (комора для зберігання збіжжя, зерносховище – Н.М.), господарські і ремісничі спілки, позичкові каси тощо⁴⁸. До компетенції священника також повинні входити питання економічної просвіти на селі, боротьби за належну оплату селянської праці, організації юридичної допомоги від податкових зловживань влади тощо. У посланні «О квестії соціальной» А.Шептицький наголошував: «Мусимо учти їх (селян – Н.М.) на цілій лінії

праці і ошадності, надавати їй напрям, якнайкорисніший для правдивого поступу економічного. Мусимо боронити їх перед визиском торгівлі і по можності шукати збиту для продуктів їх праці»⁴⁹.

Ще одним завданням, реалізацію якого митрополит покладав на плечі інтелігенції, було сприяння розвитку політичної свідомості, політичної обізнаності і політичної культури у населення. Особливо це стосувалося виборчого питання, оскільки для українців вибори до законодавчих органів влади були чи не єдиним легальним способом домагатися реалізації своїх національних прав. А. Шептицький закликав священників і світську інтелігенцію займатися роз'яснювальною роботою серед населення, щоб, по-перше, запобігти порушенню виборчого законодавства (підкуп виборців, застосування до них погроз і насильства, шахрайство), а, по-друге, обрати до Галицького сейму й австрійського парламенту таких депутатів, які б самовіддано обстоювали національні права українців⁵⁰.

Таким чином, А.Шептицький усвідомлював виняткову роль нової соціальної верстви – інтелігенції – в суспільно-політичних і націотворчих процесах у Галичині на зламі ХІХ – ХХ ст. У своїх пастирських посланнях він спробував визначити її соціальні характеристики, основні недоліки, які слід виправити. Також А. Шептицький окреслив основні завдання, які необхідно реалізувати інтелігенції у трьох найважливіших сферах суспільного життя: освіті, економіці, політиці для зростання національної свідомості українців, їх подальшій консолідації у боротьбі за свої права. Головною запорукою успіхів у діяльності цієї соціальної верстви митрополит вважав солідарність і спільну працю на благо української нації, утвердження її прав і свобод, самостійності.

¹ Гладка Г.Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Галина Любомирівна Гладка ; Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 18 с.; Кекош О.М. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Андрея Шептицького : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олег Михайлович Кекош ; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич, 2013. – 19 с.; Яцишин У. Роль митрополита Андрея Шептицького у розвитку парламентаризму в Західній Україні // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – Вип. 19. – С. 198-204; Августин Р.Р. Економічний персоналізм Митрополита Андрея Шептицького // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України : збірник науково-технічних праць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.4. – С. 385-393.

² Волинець О.О. Митрополит Андрей Шептицький про участь духовенства у суспільно-політичному житті // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 65 (№10). – С. 5-9.

³ Біленко Т. Митрополит Андрей Шептицький та Іван Франко: міркування про «квестію соціальну» // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки

- Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. – Випуск двадцять перший. Філософія. – С. 95-107.
- 4 Остафіїв Т. Постать священика у пастирських посланнях Митрополита Андрея Шептицького. – Жовква : Місіонер, 2012. – 83 с.
 - 5 Пашук А. Українська церква і незалежність України : Монографія. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2003. – С. 225-260 - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_filos/%90%AE%A7%A4%3F%AB%209.doc
 - 6 Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станіславівської єпархії [1 серпня 1899 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 14.
 - 7 Чернетка промови Митрополита Андрея на могилі о. Маркіяна Шашкевича про обов'язки й завдання духовенства [5 листопада 1911 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 785.
 - 8 Там само. – С. 784.
 - 9 До руської інтелігенції. Пастирське послання Митрополита Андрея [9 лютого 1901 р.] // Митрополит Андрей Шептицький ; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 197.
 - 10 Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станіславівської єпархії ... – С. 16.
 - 11 Пашук А. Українська церква і незалежність України ... – С. 232.
 - 12 Питомцям духовної семінарії у Львові. Пастирський лист Митрополита Андрея [14 вересня 1901 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 283.
 - 13 Чернетка промови Митрополита Андрея на могилі о. Маркіяна Шашкевича ... – С. 785.
 - 14 Зближаються часи ... Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [26 листопада 1907 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 645.
 - 15 Наша програма. Пастирське послання Єпископа Андрея до духовенства [1 серпня 1899 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 20-21.
 - 16 Там само. – С. 21.
 - 17 Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції про солідарність у громадському житті [11 січня 1906 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 4. 1899-1914. – Львів : Видавництво «Артос», 2013. – С. 22.
 - 18 До руської інтелігенції ... – С. 189.

- ¹⁹ Зближаються часи ... – С. 644.
- ²⁰ Rocznik statystyki Galicyi / Pod kierunkiem T.Rutowskiego. – Lwów, 1898. – R. V: 1894–1897. –S. 66.
- ²¹ Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-професійний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 : захищена 31.01.2006 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – С. 156.
- ²² З історії та проблеми нашої штуки. Стаття Митрополита Андрея, зачитана на відкритті Національного музею у Львові 13 грудня 1913 р. // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 4. 1905-1944. – Львів : Видавництво «Артос», 2013. – С. 422.
- ²³ До духовенства. Вибрані листи-послання Митрополита Андрея Шептицького та Патріярха Йосифа Сліпого. – Львів : Артос, 2009. – С. 14.
- ²⁴ О солідарності. Спільне пастирське послання Митрополита Андрея, єпископів Галицької церковної провінції Константина Чеховича та Григорія Хомишина до духовенства [31 січня 1905 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 4. 1905-1944. – Львів : Видавництво «Артос», 2013. – С. 8; Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції до духовенства про їхню участь у суспільно-політичному житті [грудень 1907 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 4. 1905-1944. – Львів : Видавництво «Артос», 2013. – С. 42.
- ²⁵ Детальніше див.: Мисак Н. Українські народні вчителі в Галичині на рубежі ХІХ–ХХ ст.: правове становище та національна дискримінація (за матеріалами періодичних видань) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2005. – Вип.7. – С. 197.
- ²⁶ О достоїнстві і обов'язках священства. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [30 січня 1901 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фондація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 172.
- ²⁷ О квестії соціальної. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства [20 травня 1902-1904 рр.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фондація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 545.
- ²⁸ Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції до духовенства про їхню участь у суспільно-політичному житті ... – С. 40.
- ²⁹ Біленко Т. Митрополит Андрей Шептицький ... – С. 101-102.
- ³⁰ До руської інтелігенції ... – С. 197.
- ³¹ О солідарності ... – С. 6.
- ³² Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станіславівської єпархії ... – С. 14.
- ³³ Там само. – С. 12.
- ³⁴ О квестії соціальної ... – С. 542-543.

- ³⁵ О достоїнстві і обов'язках священства ... – С.173.
- ³⁶ О квестії соціальній ... – С. 544.
- ³⁷ Зближаються часи ... – С. 646.
- ³⁸ Промова Митрополита Андрея в австрійській Палаті Панів про потребу українського університету у Львові [28 червня 1910 р.] // Митрополит Андрей Шептицький ; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 1. 1899-1914. – Львів : Фундація «Андрей», Видавничий відділ «Артос», 2007. – С. 719.
- ³⁹ Детальніше про підтримку А.Шептицьким української освіти див.: Рощина Л.О. Меценатська діяльність митрополита Андрея Шептицького // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Наука і освіта, 2008. – № 1. – С. 178. – 180.
- ⁴⁰ Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станіславівської єпархії ... – С. 22.
- ⁴¹ Там само. – С. 13.
- ⁴² Там само. – С. 13.
- ⁴³ Там само. – С. 13.
- ⁴⁴ Промова Митрополита Андрея в австрійській Палаті Панів ... – С. 718-719.
- ⁴⁵ Августин Р.Р. Економічний персоналізм ... – С. 385-386.
- ⁴⁶ До руської інтелігенції ... – С. 197.
- ⁴⁷ О квестії соціальній ... – С. 521.
- ⁴⁸ До духовенства. Вибрані листи-послання ... – С. 14; О достоїнстві і обов'язках священства ... – С. 173; До руської інтелігенції ... – С. 197; О квестії соціальній ... – С. 547.
- ⁴⁹ О квестії соціальній ... – С. 516.
- ⁵⁰ Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції до духовенства про вибори до парламенту [10 травня 1911 р.] // Шептицький Андрей. Пастирські послання; [ред. кол.: М. Гринчишин ... [та ін.]. – У 4 т. – Т. 4. 1905-1944. – Львів : Видавництво «Артос», 2013. – С. 116-117.